

A POLITIKA LOGIKÁI. ERNESTO LACLAU ÉS AZ IDEOLÓGIÁKRITIKA REORGANIZÁCIÓJA

Kiss Viktor

(politológus, ideológiai kutató, a Budapesti Corvinus Egyetem
Politikatudományi Intézetének oktatója)

ÖSSZEFOGLALÓ

Ez a tanulmány arra vállalkozik, hogy Ernesto Laclau elméleti rendszerét az általánosnak tekinthető diskurzuselméleti megközelítés helyett az ideológia kérdéskörének középpontba állításával rekonstruálja. Álláspontom szerint ugyanis Laclau teoretikus projektjének centrumában a marxizmus dekonstrukciója áll, amely azzal az eredménnyel zárul, hogy a sztálinizmus rémtetteihez vezető és napjainkban inadekváttá vált radikális baloldali politika alapvetően nem más, mint a marxizmus sajátos ideológiakritikai pozíciójának következménye. Laclau szerint ennek meghaladásához az ideológiakritikai pozíció reorganizációjára van szükség. Úgy vélem, Laclau saját ideológiakritikai nézőpontjának társadalomelméleti megalapozását egy gramscianus politikaelmélet és egy althusseri és lacani gyökerű „posztmodern” társadalomelmélet összekapcsolása során végzi el. A tanulmány fő tézise szerint Ernesto Laclau ideológiakritikája arra épít, hogy a politikait par excellence az ideológiával azonosítja, szemben az általa meghaladni kívánt marxista pozícióval, amely a politikait az ideológia kiküszöböléseként konstruálta meg. Laclau – ahogy az írás utolsó fejezeteiben bemutatom – ebből kiindulva nyújtja a kortárs politikai gyakorlatok ideológiakritikai elemzését. Célja megtalálni a „társadalmi” (social) válsága által életre hívott politikai logikákat (political), feltárni azok korlátait, következményeit. A tanulmány ezek közül kettőt mutat be részletesen: az „új antagonizmusok” megsokasodásának szituációjára válaszol a nyolcvanas évektől jelen lévő „hegemonikus reartikuláció” logikáját, amely a Margaret Thatcher és George Bush nevével fémjelzett „antidemokratikus offenzívához” vezet. Másrészt a kétezres években megerősödő populista logikát, amely a globalizáció és a „fragmentált társadalmi igények” szituációja kapcsán jön létre.

Kulcsszavak: Ideológia ■ posztmarxizmus ■ populizmus ■ artikuláció ■ posztmodern társadalomelmélet ■ diskurzus ■ politikai identitás ■ globalizáció

A diskurzus fogalmának beemelését a marxista intellektuális tradícióba gyakorta tekintik Ernesto Laclau legfontosabb teoretikus innovációjának. Ennek az elméleti munkának a terméke eszerint egy olyan új, diskurzuselméleti alapon nyugvó politikai ontológia lett. Az elmúlt évtizedekben formálódó laclau diskurzuselmélet elsősorban Freud, Foucault és Saussure nézeteit továbbfejlesztve megkísérelte a valóságot konstruáló diskurzusoknak, a nyelvi játéknak,

a jelentésadás folyamatának olyan „materialista” megalapozását nyújtani, amellyel a diszkurzivitást kiemelheti a nyelvi, retorikai mezőből és általános ontológiai szereppel ruházhatja fel (Szabó, 2003; Torfing, 2004). Az argentin gondolkodó – Chantal Mouffe-fal közösen írt – *Hegemony and Socialist Strategy* című könyvében az úgynevezett posztmarxizmus egyik elsőszámú elméleti alapítójává lépett elő azzal, hogy a nyelvfilozófia, a posztstrukturalizmus és a posztmodern ismeretelmélet kortárs elképzeléseire alapozva, a diskurzus kategóriájának nevében vizsgálta felül Marxnak és követőinek elméleteit (Laclau–Mouffe, 2001). Célja, hogy megkérdőjelezze és leválsa a marxizmus olyan tévesnek, illetve elavultnak bizonyult elemeit, mint az osztályharc, vagy a történelmi materializmus koncepciója. Ahogyan Simon Tormey és Jules Townshend fogalmaznak: „Laclau el kívánta kerülni, hogy a felszabadulás álma, a marxizmus még egyszer az elnyomás rémálmává válhasson. Szerinte ehhez szakítani kell a marxizmus ’jakobinus elképzeléseivel’, ami mélyen gyökeredzik a gondolkodásmód szerkezetében. A történelmi materializmust a posztstrukturalizmus nevében vizsgálta felül. Ebben a keretben a diskurzív megközelítés azt jelentette, hogy minden jelentés a külső világgal kapcsolatban diszkurzívan konstruált, vagyis egyetlen fizikai dolog, akár egy földrengés sem rendelkezik jelentéssel a nyelven kívül. Ugyanakkor a diskurzus több, mint a nyelv. Materiális elemeket foglal magában, mint például a házépítés esetében, amikor is egyszerre nyelvi és gyakorlati aktivitásoknak lehetünk tanúi.” (Tormey–Townshend, 2006)

Miközben Ernesto Laclau szövegeinek ez, a diskurzuselméletet a közép-pontba állító olvasata általánossá vált, a laclau elméleti és gyakorlati pozíciók rekonstrukcióinak minduntalan szembe kellett nézniük egy szinte megoldhatatlan nehézséggel. Mégpedig azzal, hogy a laclau diskurzusfelfogás általános elméleti rangra emelése felveti azt a kérdést, hogy mihez kezdjenek a marxista tradícióban központi jelentőségű ideológia fogalmával? Munkásságának baloldali és mainstream kommentátorai szinte egybehangzóan jutnak arra a következtetésre, hogy a diskurzus fogalma az ideológia fogalmának tagadását jelenti, egy olyan teoretikus kiindulópontot, ami az ideológiaelmélet helyére léphet. Ahogyan Terry Eagleton fogalmaz: „Laclau az ideológia fogalmát a divatos diskurzusra cserélte – azt állítva, hogy diszkurzív és nem diszkurzív gyakorlat között nincs különbségtételre mód. [...] A diskurzus kategóriája így egyre inkább egy olyan eszközzé inflálódik, amely magába olvasztja az egész világot, megszüntetve a határt a gondolat és a valóság között. Ennek eredménye az úgynevezett ideológiakritika ellehetetlenülése, vagyis lehetetlenné válik annak a kérdésnek a felvetése, hogy honnan származnak a társadalom gondolatai. A diskurzus az új transzcendentális hős, ami minden mást megalapoz.” (Eagleton, 2007) Hiszen – Derek Sayer szavaival – a diskurzus fogalmát Laclau a posztmodernből, illetve a posztstrukturalizmusból importálta – ennek oka pedig, hogy az általában vett posztmodern fogalmába „nem fér bele” az

ideológia fogalma. A posztmodern ugyanis a történelem, mint egységes folyamat és a gazdaság, mint egységes rendszer tagadása (Sayer, 1991). A diskurzus-logika ebben a kontextusban a kapitalizmus-logika és a történelmi logika alternatívájaként jelenik meg.¹

Azok az értelmezések, amelyek a diskurzus és az ideológia fogalmainak szembeállítását feltételezik Laclau munkáiban, általában két lényegi pontot emelnek ki ennek bizonyítékaként. Egyrésztől – ahogyan Trevor Purvis és Alan Hunt is teszi – úgy vélik, hogy ez a két fogalom a tudat, a szellemi folyamatok, a jelentésadás két alapvetően különböző módjára utal. Az ideológia fogalma a Jorge Larrain által „negatívnak” nevezett megközelítéshez köthető, amely a tudati folyamatokat következményként, vagy hatásként fogja fel (Larrain, 1983). Ezzel szemben a diskurzus kifejezés a „pozitív” ideológiaelméleti tradíció foucault-i újraértelmezésének eredménye, amely inkább a szereplők és interakciók belső dinamikájához kötődik, tehát belső logika által vezérelt folyamatot jelent (Hunt–Purvis, 1993). A másik értelmezői irány a diskurzus jelentéstartományát úgy fogja fel, mint ami tagadja az ideológia fogalmának valamely központi elemét. Eszerint ha az ideológia fogalma a „hamis tudat” marxi–hegeli kategóriájával terhelt, akkor a diskurzus elmélete olyan leírása kell legyen a szellemi folyamatoknak, amelyben a hamis tudat kategóriája nem játszik szerepet. Laclau diskurzus-konceptiója ebben az értelemben az alap/felépítmény modell megkérdőjelezéséből indul ki. Az ideológia ezen funkcióiból ezért általában az következik tehát, hogy a szereplők tudata nem a valóság objektív leképeződése lesz, sokkalta inkább torz és téves reakció a valóságra. Az értelmezők ezen második csoportja szerint Laclau ezt a „funkcionalista” és „esszencialista” elemet teszi félre a diskurzus fogalmával, amikor Gramsci történelmi materialista felhangjaitól megfosztott és Foucault elgondolásain keresztül értelmezett hegemoniafogalmát állítja középpontba. A diskurzus oldaláról nézve a „tudat” mértéke így többé nem az, hogy mennyiben van tartalmi fedésben a tényleges valósággal, csak az, hogy milyen módon vesz részt a hegemonikus politikai folyamatokban (Smart, 1996).

Csakhowy e „lecserélés”-, vagy „eljelentéktelenítés”-tézis ellen szól, hogy maga Laclau nem tartja elfogadhatónak az ideológia fogalmának elvetését, vagy fontosságának kétségbe vonását. A kilencvenes évektől több olyan tanulmányt is ír, amelyet kimondottan ennek a kérdésnek a tisztázása-deklarálása motivál. Laclau szerint a posztmodern teoretikusok sokasága kísérletezik azzal, amit úgy nevez, hogy „a progresszív lemondás az ideológia fogalmáról, mint analitikus kategóriáról”. „De – kérdezi – a diskurzusanalízis nem azzal a konklúzióval végződik-e, hogy a diskurzusok rendszere inherens módon ideologikus? Azt látjuk, hogy az a terület folyamatosan beszűkül, amit korábban az ideológiaelmélet foglalt el. Ez utóbbi halott imperialisztikus sikere miatt. De aminek tanúi vagyunk, az nem egy tárgy, az ideológia eltűnése annak köszönhetően, hogy beszűkül a terület, ahol operációi működnek, éppen ellenkező-

leg: ennek a tárgynak az alig ismert expanzióját láthatjuk.” (Laclau, 1996) 2006-ban – húsz évvel alapművének megszületése után – pedig így fogalmaz: „De mi a helyzet az ideológiával? A magam részéről nem szívesen szakítanék maradéktalanul az ideológia fogalmával. Csak azzal a partikuláris és pejoratív jelentésével, ami a marxizmusban adott volt.” (Laclau, 2006) Véleményem szerint az utóbbi megjegyzés azért döntő fontosságú Ernesto Laclau elméleti és politikai pozíciójának a beazonosítása szempontjából, mert lehetőséget teremt az eddig szinte egyeduralkodó POSZT-marxista értelmezői irány mellett egy poszt-MARXISTA rekonstrukció számára is. Stuart Sim megkülönböztetését alapul véve úgy vélem, hogy a diskurzuselméletet a középpontba állító megközelítések Laclaut a gondolkodók azon táborába sorolták, akik elvetve a marxizmus autoriter és kizárólagos ideológiai törekvéseit, olyan elméleti és politikai pozíciókat kerestek, amelyek gyökeresen szemben állnak mindenfajta marxizmussal. A diskurzuselmélet ebben a feltételezett POSZT-marxista programban kétségkívül azt a szerepet tölti be, hogy tagadva a bolsevik politikai hagyományt, valamennyi marxizmusban jelenlévő fogalom és tézis konkurenciájává, helyettesítőjévé váljon – diszkreditálva az ideológia fogalmát is.

Ha azonban szándéka nem az ideológia fogalmának tagadása–helyettesítése–marginalizálása volt, hanem az ideológia kérdéskörének szélesebb alapon történő újrafogalmazása, akkor feltételezhető programjának poszt-MARXISTA jellege is. Sim maga is úgy véli, hogy Laclau egy olyan intellektuális irányt alapozott meg, amely a korszak szellemi áramlatainak, tudományos eredményeinek és politikai, társadalmi fejleményeinek keretei között nem a marxizmus tagadása, hanem folytatólagos alapállású „lecserelése” mellett dönt (Sim, 2002). Ez a program az egész hagyomány dekonstrukcióján alapul, amely lehetővé teszi, hogy megszülethessenek a marxista elgondolásokat kiindulópontnak tekintő, de azt egyben tagadó új és autonóm elméletek. A diskurzuselmélet ebben a kontextusban nem az ideológiaelmélet „helyettesítője”, sokkal inkább a marxista ideológiakritikai pozíció újrafogalmazásának egyik mozzanata. Ennek a tanulmánynak alapvető nézőpontja szerint Ernesto Laclau munkásságában az ideológia fogalma és az ideológiakritika pozíciója tekinthető annak a központi vezérfonalnak, amely mentén gondolati rendszere felépül. Állásponthoz tehát a laclaui posztmarxista program központi területe az ideológiakritika marxista elméleti és politikai pozíciójának dekonstrukciója és lehetőségeinek újrafogalmazása, amely nem kérdőjelezi meg az ideológia fogalmának fontosságát és központi jelentőségét, miközben messze túljut az ideológiaelmélet marxi keretein és marxista konstrukcióin. Éppen ezért figyelemreméltó számomra az a megállapítás, amit Stuart Sim egy másik tanulmányában tesz Laclau és Mouffe marxizmusával kapcsolatban: „a szerzőpáros figyelme az úgynevezett új társadalmi mozgalmak által megjelenített forradalmi potenciál irányába fordul, amellyel kapcsolatban a marxizmus tel-

jesen érzéketlen volt saját rigid és elavult nézetei miatt. Az állítás lényege, hogy a marxizmus olyan szocio-történeti tézisekhez ragaszkodott, amelyek lehetetlenné tették, hogy észrevegye azokat a hegemónikus küzdelmeket, amelyek már korábban is lényegesebbek voltak és amelyek kívül esnek az osztályharc keretein” (Sim, 2013).

A POLITIKA LOGIKÁI: A MARXISTA IDEOLÓGIAKRITIKAI POZÍCIÓ DEKONSTRUKCIÓJA

Véleményem szerint Ernesto Laclau meggyőződése, hogy a marxizmusnak, mint ideológiakritikának a dekonstrukciójától azért remélhető egy új radikális politika megalapozása, mert a marxista politika megalapozása lényegét tekintve korábban is ideológiakritikai volt. Úgy véli ugyanis, hogy az ideológiakritika korábbi marxista pozícióiból egyértelműen a politikai (political) megkonstruálásának igénye és kizárólagos iránya következett. A laclau dekonstrukció azzal a meglepő eredménnyel zárul, hogy a marxizmus a politikait csak az ideológia kiküszöbölésének formájában konstruálhatta meg, köszönhetően az ideológia sajátos felfogásának. Laclau azt kívánja bizonyítani, hogy ennek a pozíciónak volt köszönhető, hogy a marxizmus csak egyetlen politikai logikát ismert, ismerhetett fel. A politikai ebben a formában azonban nem vezethetett máshoz, mint a létező szocializmus politikájához, a sztálini kommunista diktatúra embertelenségeihez és egy üres, a munkásokra hivatkozó államideológiához. Aletta J. Norval értelmezésében Laclau szerint a marxista ideológiakritikai pozíció lényege, hogy önmagát kívül helyezte a történelmi-társadalmi-gazdasági valóságon, azt állítva, hogy rendelkezik azzal az objektív tudással erről a valóságról, amivel a „belül lévők” nem rendelkeznek, vagy nem rendelkezhetnek. Laclau elveti egy ilyen privilegizált pozíció létrehozatalát. Így felszámolja annak a lehetőségét, hogy az elemzés felvilágosítsa a szereplőket saját tudatuk hamisságáról, vagy egyenesen velük szemben lépjen színre. Szerinte egy hely feltételezése az ideológia világán kívül maga is ideológia. Az a híressé vált tétel, hogy „semmi nincsen a diskurzuson kívül” nem egy posztmodern ismeretelmélet végighajtása Laclau-nál, hanem annak felismerése, hogy lehetetlen létrehozni egy extra-ideologikus pozíciót, amely az ideológiával való szembenállásból merítheti saját korlátlan politikáját. Ez azonban elméletileg egyet jelent azzal, hogy nincs többé hagyományos értelemben vett ideológiakritika. Ha ugyanis nincs semmi a diskurzuson kívül, akkor nincs egy olyan tudás sem, amely alapján ideológiának minősíthető a tudat valamely formája. (Norval, 1998)

„A marxista tradícióban – mondja Laclau – kétféle megközelítése alakult ki az ideológiának és véleményem szerint mindkettőt el kell vetni. Az egyik hamis tudatnak tekintette, a másik a társadalmi valóság szükségszerű szintjének.”

(Laclau, 2006) A korábbi marxizmus tehát kétféle módon tekintett az ideológiára Laclau szerint: a „hamis tudat” tradíciója az igazság politikájához, az „infrastruktúra” tradíciója pedig az öntudat politikájához vezet. Laclau szerint az ideológiakritika, amely a marxista politika tulajdonképpeni megalapozójának bizonyult, két, egymással később nehezen összeegyeztethető elméleten alapult. Az úgynevezett „hamis tudat” tradíciója a történelmi materializmus alaptéziséből indult ki, ami a történelmet objektív folyamatnak tekintette, amely a termelőerők fejlődésének és a termelési viszonyokkal történő konfrontálódásuk dinamikája mentén halad előre. Az ideológiát ez a nézőpont a tudománnyal állította szembe, vagyis a marxizmussal, mint a történelmi-társadalmi folyamatokról szóló objektív és univerzális tudással. Az igazság politikája létrejött Marx elméletével: ebben a felfogásban a marxista élcsapat, mint a magasabb rendű pozitív tudás letéteményese jelenik meg, a politikai pedig nem más, mint az irányítás átvétele az öntudatlanul zajló történelem és az alsóbb rendű tudatok felett – akkor is, ha az elnyomó, irracionális és antidemokratikus politikához vezet. A laclai értelemben a jakobinusoktól Sztálinig rajzolható meg ennek a politika-felfogásnak az íve. (Barrett, 1991) Az ezzel párhuzamosan létrejött „infrastrukturális” megközelítés az ideológiát osztályfüggőnek tekintette. Ennek az ideológiakritikának alapja az a marxista tétel, hogy a társadalomnak és a politikai küzdelmeknek létezik egy állandó, általában rejtett, de bizonyos kiemelkedő időszakokban nyilvánvalóvá váló alapszerkezete, az osztályviszonyok. A társadalom tagjai akaraton kívül osztályokba sorolódnak, osztoznak saját osztályuk sorsában, maguk is résztvevői és elszenvedői a társadalmi csoportok közötti súrlódásoknak. A felül lévő osztályok rendelkeznek azokkal az eszközökkel, hogy gondolataikat a társadalomban uralkodó gondolatokká változtassák. A társadalmi egyén tudata pedig általában nagyban hasonló osztályának más tagjaiéhoz, bár nem feltétlenül, vagy nem politikai formában rögzíti meg egy osztályhoz tartozásukat. Ez a nézőpont elméletként egy eleve adott naturalisztikus valóságot (az osztálystruktúrát) feltételezett, amire az emberek társadalmi helyzetük, saját kulturális hagyományaik és a társadalom hegemónikus viszonyainak függvényében reagálnak. Az ideológia ezen felfogása, mely Lenin és Lukács nevével forrt össze, Laclau szerint az öntudat politikájának igényéhez vezet. A saját proletártudat megkonstruálásának politikájához, a felülről kapott individuális tudatformák kollektív osztálytudattá változtatásának politikájához, a leleplezéshez, a radikális cselekvők valódi motivációjának feltárásához a magáért való osztály, a munkásérdek és a kommunista identitás fogalmi mentén. Az ideológiakritika eszerint maga a leleplezés: az egyén akkor is osztályegyén, ha ezzel nincs tisztában, ha ezt a manipuláció és a hamis kollektív identitások elrejtik előle (Lukács, 1971).

Ernesto Laclau a marxista ideológiakritikai pozíció dekonstrukciója során arra a következtetésre jutott, hogy a marxizmus a politikait azért azonosította

be az ideológia kiküszöbölésének politikájaként, mert önmagát egy extra-ideologikus külsődleges pozícióba helyezte, ahonnan minden más tudat torznak (misrecognition) tetszett. Elemzéseiben azonban ezen túlmenően egy számára sokkal fontosabb állítást is bizonyítani kíván: eszerint a marxizmus elméleti konstrukciója eleve kizárja, hogy a politikának több, nem determinisztikusan elrendelt logikája lehessen. Laclau szerint a marxizmus egy pozitív és külsődleges valóság feltételezésével kizárja, hogy a politikának saját politikai logikái lehessenek. A marxista politikafelfogás ennyiben a politikai (political) tagadása egy eleve adott politika (politics) feltételezésének következtében. Ennek leginkább kézzelfogható példája az imént említett osztályelmélet redukcionista jellege: ebben a politika kérdései, helye és folyamatai eleve elrendeltek, mivel a politika kimenetele végső soron független a szereplők akaratótól és döntéseitől („nem tudják, de teszik”). Így a politikai nem lehet más, mint a politika feletti kontroll visszaszerzése azáltal, hogy megismerjük, elfogadjuk és javunkra fordítjuk szükségszerűségeit (Engels). A marxizmus eszerint azért juthatott el egy zárt, pozitív és determinisztikus történelmi-társadalmi folyamat feltételezéséhez, mert egy egydimenziós, állandó, transzhistorikus logikát keresett – amit olybá tűnt, meg is talált az „állandó, burkolt, vagy nyílt” osztályharc képében.

De ez csak a marxista redukcionizmus általános oldala. Blair Sandler és Jonathan Diskin szerint ennél sokkal fontosabb az a konkrét redukcionizmus, amely az objektív osztályok és a szereplők szubjektív identitásai között jött létre. Laclau úgy gondolja, hogy a marxizmus középpontjában az a meggyőződés állt, hogy a történelmileg szükségszerű osztályharc folyamata és az osztályok tagjainak aktuális identitása direkt módon egymásra vonatkoztatható, vagyis ahogyan az osztályharc a gazdasági hatóerők következtében élesedik, az osztályok tagjainak tudata is egyre inkább osztálytudattá válik, vagy azzá kell váljék. Mivel a politika küzdelmei, azok lefolyása és jellege eleve elrendelt módon a történelmi-gazdasági-társadalmi folyamatok szükségszerű részei és következményei, a politika logikája nem lehet más, mint a szubjektív cselekvés-gondolkodás fedésbe hozatala az objektív folyamatokkal és kondíciókkal. Ha jobban megnézzük, ez a politika logikájának egydimenziósítását jelentette: a politikai egyetlen adekvát módja az osztályharc (ami maga a politika) kiéleződésének és az osztálytudat kialakulásának elősegítése. Ez a redukcionizmus végső soron azt állította, hogy az egyén lényegében a kapitalizmusban nem lehet más, mint burzsoá, vagy proletár. Sandler és Diskin szerint ez a redukcionizmus folyamatosan erodálódott a marxizmusokban, hiszen szembe kellett nézni azzal, hogy a politikai küzdelmek háttérben számtalan ok, történés, kontextus, esetlegesség húzódhat meg, az osztályok sokszor cselekszenek saját érdekeikkel ellentétben. A munkások identitása változó és sokdimenziós és ezek a dimenziók alapvetően metszik keresztül a merev osztályhatárokat (Sandler–Diskin, 1994). Erre azonban a marxizmusoknak a baloldali

mozgalmak gyakorlatában jobbra két válaszuk volt. Vagy az egyre nyíltabb felvállalása a politikai feszültség kiélézésének és a munkásság tudatosításának, mint az egyetlen valódi politikának (a történelmi perspektívából nézve „káros, reménytelen és hazug” opportunisták és polgári politikákkal szemben), vagy egy romantikus politikakép megalkotása, ami lényegében a tudás letéményeseinek és a végleg-végzetesen elbutított társadalomnak a melodramatikus kettősségén alapult egy elhúzódó forradalmi apályhelyzetben.

A LACLAUI IDEOLÓGIAKRITIKA TÁRSADALOMELMÉLETI MEGALAPOZÁSA: ARTIKULÁCIÓ, IDENTITÁS, DISKURZUS

Laclau szerint az ideológiakritikai pozíció reorganizációjának célja kettős: egyrészt hogy kiküszöbölje azokat a determinista-redukcionista elemeket, amelyek kizárják a politikai logikák esetlegességét és alternatív jellegét; másrészt, hogy felszámolja az ideológiakritika politikait megalapozó természetét. Úgy vélem, Laclau ezeknek megfelelően az ideológiakritika megalapozását két tétel nevében végzi el: (a) egyrészt egy gramscianus politikaelmélet keretében, amely azt állítja, hogy a politika folyamatai autonómok a gazdasági-történelmi-társadalmi folyamatokkal szemben. (b) Másrészt egy althusseri és lacani gyökerű „posztmodern” társadalomelmélet keretében, amely arra az alapvetésre épül, hogy nem létezik ideológiamentes politikai, így a politikát nem lehet egy ideológiamentes külső pozícióból kiindulva megalapozni és a politikait az ideológia kiküszöbölésével azonosítani. A politikai Laclau szerint sokdimenziós és alternatív, hiszen egyetlen szituációra sem létezik „a tökéletes” politikai logika, amely mellett az ideológiakritika állást foglalhat, így valamennyi jelenlévő logikával reálisként kell számolnia. (Szemben a marxizmussal, amely az osztályharcra és az ideológiátlanításon túl minden logikát ideológiának minősített.)

Az első esetében Laclau számára a forrás Antonio Gramsci munkássága. Gramsci elmélete a „történelmi blokkról” és a „hegemonikus viszonyokról” Laclau számára azt üzeni, hogy a marxizmusban a történelmi szükségszerűségként zajló osztályharc elképzelésén túl van egy másik hagyománya is a politika elméleti konstrukciójának. Ez a tradíció a politikát nem következményjellegűnek, állandónak és a történelmen átívelőnek tekinti, hanem sokkal inkább a forradalom szinguláris és időről-időre aktuálisra váló imázsa mentén gondolja el azt. Laclau kiindulópontja az „osztályharc” helyett a „forradalom” – hiszen ennek segítségével más politikai logikát is el lehet gondolni az ideológia kiküszöbölésének logikáján túl. „Gramsci két fontos változtatást hajtott végre az ideológia klasszikus problematikáján – mondja Laclau. Az első szerint az ideológia nem gondolati rendszer, vagy hamis tudat immár, sokkalta inkább organikus és relációs egész. [...] A második szerint az ideológia meg-

határozása, mint történelmi blokk, mint organikus kötőanyag, totalizáló jellege ellenére túlhaladja az alap/felépítmény-koncepciót. Ebből a kettőből pedig következik egy harmadik, számunkra a legdöntőbb változtatás: a szakítás az ideológia redukcionista megközelítésével. Egyszerűen megfogalmazva: ahogy Gramsci számára a politika szereplői nem osztályok, az ideológia hegemónikus artikulációja az uralkodó osztály által sem osztályfüggő. A politikai akarat nála szétszórt és fragmentált történelmi erők politiko-ideológiai artikulációjának eredménye.” (Laclau–Mouffe, 2001) A politika logikái Gramscinál esetlegesek, nincsen előre meghatározható formájuk: számára (Laclau értelmezésében) egy korszak „történelmi blokkjai” jelentik a politikai aktuális logikájának objektív alapját, ezek a blokkok és viszonyaik azonban nem az osztályviszonyok következményei, hanem a társadalomban jelenlevő soktényezős identitásokat és multipoláris személyes strukturális pozíciókat „kollektívizálni igyekvő” (autonóm, alternatív és párhuzamos) hegemónisztikus küzdelmek eredményei.

Laclau az ideológiakritika újrapozicionálása során ezen a gramscianus politikaelméleti alapon túl egy politikai társadalomelméleti tézist is bizonyítani kíván: Althusser munkásságához visszanyúlva azt állítja, hogy az ideológia szükségszerű és kiküszöbölhetetlenül része a társadalmi-politikai valóságnak.² A klasszikus marxizmus számára a társadalom szellemi folyamatai és jelenségei mindig másodlagosak voltak, hiszen jobbra az úgynevezett „gazdasági alap” következményeit látták bennük. Egyszerűen abból következett ez a korlátozott nézőpont, hogy a marxizmus képviselői meg voltak győződve a kapitalizmus konszolidálhatatlanságáról, arról, hogy termelési módként az nem fog évszázadokig fennállni. A politika, az ideológia, a társadalom szférája teljesen közömbös a marxisták számára, amennyiben a forradalom úgyszólván a termelőerők fejlődésének és a rendszer antagonizmusainak következménye lesz és valamennyit elsodorja majd (Townshend, 2004). Althusser számára azonban nyilvánvaló volt, hogy a kapitalizmus – függetlenül attól, mit gondolunk jövőbeli túlélési esélyeiről – a jelenben egy működő, belátható időn belül stabil formát hozott létre. Egy olyan társadalmi forma jött létre, amely rengeteg, a gazdasági alapzattól közvetlenül levezethetetlen logikával és attribútummal rendelkezik. Lényegéhez tartoznak azok az ideológiai folyamatok, amelyek fenntartásában és működésében elengedhetetlenek: az ideológiai államapparátusok, az interpelláció, vagy éppen az ülepedés jelensége (Althusser–Balibar, 2008). Vagyis a francia gondolkodó azt olvassa ki Marx írásaiból, hogy a kapitalizmus nem „csak” gazdasági, hanem akár társadalmi rendszerré is válhat.³

Laclau ebből a nézőpontból maradéktalanul átveszi azt az elemet, hogy az ideológia kiküszöbölhetetlen, de saját elmélete csak kisebb részben az althusseri ideológia-koncepció folytatása. Ernesto Laclau számára sokkalta inkább az az althusseri feltételezés a megkerülhetetlen, hogy az úgynevezett társadalmi ar-

tikuláció folyamata során a társadalom tagjai „helyükre kerülnek” (Wenman, 2003). Azonban egy alapvető ponton szembe fordul a francia gondolkodó elképzeléseivel. Ahogy Geoff Boucher fogalmaz: „Althusser elgondolásában a társadalmi viszonyok szimbolikus – tehát túldeterminált – karaktere híján van az alapvető literalitásnak (közvetlenségnek), így azok egyszerűen egy gazdasági mechanizmus elemeivé fokozódnak le.” (Boucher, 2008) A laclau válasza: a társadalmi létrehozásának folyamata az artikuláció, de az önmagából és nem a gazdaságból magyarázott artikuláció: „a társadalmi viszonyok létrehozatalát, mint az artikuláció mechanizmusát a »jelölés folyamataként« kell meghatározni, de egy olyan folyamatként, amelyen kívül abszolút értelemben nincsen semmi” (Laclau–Mouffe, 2001). Nem vitás, hogy Laclau egész munkássága abból az ontológiai alapvetésből indul ki, hogy a társadalom diskurzív tér. Ehhez azonban fontos hozzátenni, hogy a diskurzus számára nem pusztán retorikai, nyelvi kérdés, hanem társadalmi folyamatokba ágyazott gyakorlat, amely a jelentéssel és jelentésadással van összefüggésben (Olson, 1999). Laclau az ideológiakritika újrapozicionálása során a diskurzus kategóriája kapcsán el kívánja kerülni azt a két – álláspontja szerinti – tévutat, amelyek napjainkban a marxista ideológiakritika kritikájából kiemelkednek. Az elsőt a *The Death and Resurrection of the Theory of Ideology* című írásában új pozitivizmusnak, vagy objektivizmusnak nevezi. Ez tagadja az ideológia hamis tudat jellegét, úgy foglal állást, hogy mindent egymással összemérhetetlen diskurzusok irányítanak, egy plurális, szemiotikai és logiko-fenomenológiai szabályrendszer keretében zajló pozitív univerzumon belül. A második úgy próbál megszabadulni az extra-ideologikus, vagyis külsődleges nézőponttól, hogy – egyfajta posztmodern ismeretelmélet keretében – tagadja a valóság megismerhetőségét, az ideológia azért nem leplezhető le, mint hamis tudat, mint torzítás, mert nem ismerhető meg, vagy nem lényeges az igazság a társadalmi-politikai folyamatok tekintetében. Laclau az ideológiakritika újrapozicionálása során elveti mind a diskurzusok „hiperpozitivista” szemléletét (vagyis hogy a diskurzív folyamatok a diskurzusoknak, mint olyanoknak a természetéből adódó logikát követnek), mind azt, hogy az ideológia fogalmából kizárjuk az igazság/hamisság kérdését – kérdése véleményem szerint inkább úgy szól, hogy az ideológia „hamis tudat” jellege hogyan vonható ki az ideológiakritikai operáció folyamatából? „Minden azon dől el, hogy mit értenek félre a szereplők, vagyis a félreértés módján és természetén”. Laclau számára a torzításnak konstitutív karaktere van és átlátható minden szereplő számára (Laclau, 1996).

Laclau meghatározása szerint „a diskurzus olyan strukturált totalitás, amelyet artikulációs gyakorlatok hoznak létre”. Az artikuláció, mint az identitások relációs rendszerének létrejötte áll ennek az elméletnek a centrumában. A valóság elemeinek, az egyéneknek és szereplőknek ez a fajta elrendezése a jelentések és az identitások túldetermináló jellegén alapul. A Bigliari–Perello szerzőpáros helyesen állapítja meg, hogy az artikuláció folyamatának elméleti

modelljét Laclau Freud korai műveiből kölcsönözte (Biglieri–Perello, 2011). Ezek részletes ismertetése helyett az artikuláció laclau felfogása talán egyértelművé válik, ha a pszichoanalitikus nézőpontot a szerző számára mediáló Jacques Lacan sakk-példájából indulunk ki. Laclau számára a társadalmi olyan, mint a sakkbábúk esete: figurákat formáló fadarabok egy fatáblán; csak akkor nyerik el jelentőségüket, ha a sakk játékszabályai szerint „viselkednek”, vagyis egy jelölő identifikálja őket (Lacan, 2002). A társadalom hegemónikus diskurzusok, a jelölés folyamatának totalizációja révén jön létre, amikor egyetlen jelölő aktus válik döntővé a szereplők identifikációi során. De hol helyezkedik el ebben a koncepcióban az ideológia kérdése? A laclau ideológiakritikai pozíció lényegében azon a feltételezésen alapul, hogy a társadalom (society), mint az identitásoknak a nyelvhez hasonlatos rendszere, soha nem befejezett és soha nem végleges rendszer. Az identitások ezen rendszerét, a társadalmat (social) alapvetően rejtett, természetes, vagy korábban politikai operációként létrejött, de már rutinná vált „diskurzív gyakorlatok” hozzák létre, amelyek ráadásul az egyének számára biztosítják saját autonómiájuk anyagát és eszközeit. A politikai (political) akkor jelenik meg, amikor a „diskurzív gyakorlatok” problémássá válnak, amikor a társadalmi (social), mint az identitások rendszere valamely külső, vagy belső okból meghasonlik, amikor a társadalmi szét hullik. A politikai tehát a társadalmi aktuális szituációjára adott válasz, ami a társadalmi helyreállítását célozza.⁴

Véleményem szerint míg a marxizmus számára a politikai az ideológia ki-küszöbölésének logikáját jelentette, addig Laclau a politikait az ideológiával azonosítja. Elgondolásában a politikai a társadalmi válságára, kihívásaira és szétesésére adott válasz, amelynek célja, hogy a társadalmat helyreállítsa, vagy megalapozza. Ezzel azonban a politika lehetetlenre vállalkozik: a „társadalom lehetetlenségének tézise” éppen azt mondja ki, hogy létrehozhatatlan egy problémamentes, stabil és állandó objektum, amit társadalomnak nevezhetnénk. A lehetetlenre vállalkozó politika ideologikus jellege onnan ered, hogy nem mondhat le erről a küldetéséről, miközben ebből ered alternatív jellege és lehetőségei is. „A társadalomnak – mondja Rafal Smoczynski –, mint a teljesen megalkotott személyes pozíciók rendszerének a lehetetlensége Laclau szerint egy szükségszerűen ideologikus komponenst implikál. A társadalmi objektivitás létrehozatala természetesen nem írható le többé a hamis tudat hagyományos koncepciójának segítségével – sokkalta inkább a marxista ortodoxia fordított értelmezésének segítségével. Az ideologikus hamis tudat nem a pozitív lényeg félreértését jelenti immár – hanem valami tökéletesen ellentéteset: »a pozitívitás bizonytalan (precarious) karakterének nem felismerését«, figyelmen kívül hagyását.” (Smoczynski, 2011) Az ideologikus hamis tudat paradox funkciót tölt be: ez teszi lehetővé a diskurzív formációk megformálását, a jelentések fixálásának lehetetlensége ellenére. Ahogy Laclau ezt megfogalmazza: „a totalitás elérésének vágya valamennyi totalizáló diskurzusban ideolo-

gikus. [...] A társadalmi csak úgy létezhet, mint a törekvés a lehetetlen létrehozatalára: a társadalom megalkotására. Az ideológiát ezért úgy kell tekinteni, mint a társadalmi létrehozatalát” (Laclau, 1990).

Az ideológiakritika nem léphet fel többé az ideológiamentes politikai nevében, csak a létező politikai gyakorlatok elemzése lehet a közöttük való válsztás programjaként. Ernesto Laclau a „társadalom lehetetlenségének” megfogalmazása során elveti a marxista (lukácsi) expresszív totalitás kategóriáját, amennyiben elfogadhatatlannak tartja, hogy egy bármilyen mechanizmus által totalizált zárt rendszerként fogjuk fel a társadalmat. Egyszerűen azért, mert szerinte ez lehetetlenség, ebben az értelemben „nem létezik társadalom”. A „társadalom végének” tétele összeköti a posztmodern korszak társadalomelméleti gondolkodóit Derridától kezdve Baumanon át Jamesonig és Baudrillardig. Ez a tétel – anélkül, hogy részletesebben beszélhetnék róla – tagadja, hogy értelmes állításokat lehetne megfogalmazni a társadalommal, mint egész-szel kapcsolatban. A társadalom nem létezik, mint integrált egész, nem egységes szubjektum, a társadalomnak nincsen lényege, vagy működését vezérlő alapelemizmusa és szerkezete. Nincs állandóság sem, ami bárminek keretet adhatna. Laclau politikai társadalomelméletében a társadalmi az identitások rendszere, modellje pedig (mint annyi más posztmodern elméletben) a saussure-i nyelvelmélet: az a feszültség, ami abból ered, hogy a nyelvhasználat logikája egyértelműen a jelentés fixálásához és egyértelműsége felé mutat, enélkül nem volna nyelv, de ez lehetetlen és reménytelen, mert a jelentések bizonytalansága és többértelműsége mindig újra előáll és szétfeszíti a nyelvi rendszert, folyamatos újrakonstruálási szükségletet támasztva. Ráadásul egy totálisan fixált jelentésekre épülő nyelv nem is volna használható (Barrett, 1994). Laclau szerint ugyanez áll a társadalmi létrehozatalának folyamatára: mivel az nem lehetséges, mivel állandóan szétesik, újra kell alkotni – bár egy tökéletesen fixált identitásokra épülő társadalom (aminek létrehozatalára a nációk és a sztálinisták kísérletet tettek) maga volna a megvalósult borzalom.

AZ IDEOLÓGIAKRITIKA REORGANIZÁCIÓJA: ARTIKULÁCIÓS KIHÍVÁS ÉS POLITIKAI LOGIKA

Laclau a kortárs politikai gyakorlatok ideológiakritikai elemzését az ösztársadalmi artikuláció aktuális állásából indítja. Célja megtalálni a társadalmi válsága által életre hívott politikai logikákat, feltárni azok korlátait, következményeit és megtalálni a lehetséges demokratikus alternatívákat. Az ideológiakritika pozícióját ebben az elméleti keretben az a kettős meggyőződés alkotja, hogy a politikai egyrésztől szükségszerűen ideologikus, mert amire vállalkoznia kell, az lehetetlen – másrésztől az ideológiakritika feladata, hogy az aktuális politikai alternatívák melletti, vagy elleni döntést elősegítse. A laclau

nézetek értelmezésének ezen irányát az teszi bonyolulttá és egyben igen érdekessé, hogy artikuláció – politikai – ideologikus triász rekonstruálását véleményem szerint két elkülöníthető tartalommal is elvégzi az argentin gondolkodó. Az első a hetvenes-nyolcvanas évek tapasztalatai alapján a politikai létrejöttét az „antidemokratikus forradalom” fogalmával írja le, amely a „hegemonikus reartikuláció” folyamatához és az úgynevezett „új antagonizmusok” születéséhez kapcsolódik. A második a kilencvenes és a kétezres évek új jelenségeit, a globalizáció korának sajátos jellemzőit látva a politikait a „populizmus” formájában azonosítja be, és az „üres jelölők” középponti szerepével és az „egyenértékűségi láncolatok” diskurzív létrejöttével magyarázza.

A: Az antidemokratikus offenzíva: az új antagonizmusok és a hegemonikus reartikuláció

A nyolcvanas évek artikulációs szituációjának elemzése során Ernesto Laclau a baloldali szociológia és társadalomkritika egyik hagyományosan alapvető témáját, az antagonizmusok kérdését állítja a középpontba. Véleménye szerint ugyanis ezt az időszakot az úgynevezett „új antagonizmusok” megjelenése jellemzi – pontosabban az antagonizmusok ekkor mintha feltárnák igazi természetüket. A korábbi elgondolások Laclau szerint tévesen próbálták lokalizálni a kapitalista társadalom ellentmondásait, amennyiben mindig a fennálló társadalmi és gazdasági viszonyokon és folyamatokon belül keresték azokat. Ezeknek a vizsgálatoknak a középpontjában azok az automatikus folyamatok álltak, amelyek révén a politikai térben két egymással szemben álló aktor jön létre. „Az osztályidentitást például – mondja Geoff Boucher – teljes mértékben a gazdasági alap következményének tekintették. A törvényszerűségek – mint például a középosztályok proletarizálódása – a gazdasági alapon játszódnak le.” (Boucher, 2008) Az antagonizmus folyamatának ez a felfogása azonban Laclau szerint illúzió: (a) a gazdasági, társadalmi térben nem léteznek olyan objektív és befolyásolhatatlan folyamatok, amelyek egymástól elszeparált és tökéletesen ellenérdekelt, együtt létezni képtelen csoportokat, vagy pozíciókat hoznak létre és (b) egyetlen csoport tagjának, egyetlen pozíció elszenvedőjének identitása sem egyszerűsödhet le ennek a kibékíthetetlen ellenmondásnak a tudatára és az abból eredő racionális következtetésekre. Laclau szerint az egyéni identitások teljes fedésbe kerülése az egyének strukturális pozícióival, „egyszerűen képtelenség” (Laclau–Mouffe, 2001). Egy munkás identitása például sosem egyszerűsödik kizsákmányolt és csak láncait magáénak tudó hiperradikális proletár identitásra, mert az egyén egyszerismind szülő, férfi, barát, gyerek, polgár, szakember, fogyasztó, hobbiért rajongó szubjektum, egyedi lélek, nemzetének tagja, egyszerű–normális–tisztességes ember; esetleg valamely filozófia híve, generációs csoport szereplője, kulturlény és lakókörnyezete tagja is marad megszüntethetetlenül. Amikor munkásként magára gondol (ha egyáltalán ez elsődleges identitása), a hegemonikus küzdelmek

eredménye, hogy melyik milyen módon jelenik meg számára, akár munkaadójával történő kapcsolatában – nem valamilyen determinált objektív strukturális következmény.

Laclau úgy véli – szemben a klasszikus marxista felfogással – hogy a társadalmi önmagában mentes az antagonizmusoktól. A társadalmi struktúra a különbségeikért felelős csupán, ami az egyéni pozíciók között objektíve létezik, és ami lehetővé teszi, hogy létrejöjjön a suassure-i értelemben vett társadalom: a társadalom, mint a különbségek rendszere (Laclau, 1990). A társadalom „önmagát létrehozó szimbolikus rend”, amelyben az elemek közötti kapcsolatokat az úgynevezett „diskurzív gyakorlatok” hozzák létre (Laclau–Mouffe, 2001). A laclau analízis szempontjából a legfontosabb ezek közül a diskurzív gyakorlatok közül kétség kívül az ülepedés (sediment), „Barthes szavaival élve a természetessé vált társadalmi tér, amely alapvetően különbözik a politikaitól. Az ülepedés Husserl elgondolásához kapcsolódik, és a rutinizációt és a gyökerek elvesztését jelenti – azt a folyamatot, ami a hegemónikus artikulációt a gyors siker irányába viszi előre. Laclau terminológiájában ez a folyamat a jelentéseknek térképszerű fixálódása és megszilárdulása, amelyet a hatalom ülepedéseként kell konceptualizálni. Ezt az ülepedési folyamatot Laclau mint teret konceptualizálja, és időbeliségét a koreográfiává történő diszlokáció egyszerű aktusával azonosítja: a tradíció nem más, mint éppen ez a rutinná vált gyakorlat” (Marchart, 2007). Az egyén önmagában csak atom, strukturális pozíciók között kapcsolatot a társadalom, mint az identitások és személyes pozíciók rendszerré válása teremt.⁵ Az egyéni pozíciók és identitások ezen „feltöltődése” hozza létre azokat a különbségeket, amelyeket a nyelvi rendszer mintájára Laclau a „társadalomnak” tekint. Ez a társadalom nem az antagonizmusok tere: az identitások és egyéni pozíciók mögül a társadalomban háttérbe húzódt az artikulációs gyakorlatok sokaságának politikai eredete, így a társadalom az „alvó politikainak” nevezhető.

A nyolcvanas évek laclau ideológiakritikájának szempontjából döntő az „új antagonizmusok” koncepciójának megfogalmazása. Laclau nézetei három elméleti mozaikból érthetők meg a legvilágosabban. Először is Laclau úgy véli, ezeket az ellentmondásokat nem a társadalomban kell keresni, „az antagonizmusok a társadalom szempontjából külsődlegesek”. Másodszor a *Hegemony and Socialist Strategy* pontos meghatározást kínál, amikor Lacant parafrázálva úgy fogalmaz: „az antagonizmus az a konstitutív külsődleges, ami megakadályoz benne, hogy önmagad legyél”. Végezetül középpontba kell állítanunk azt a híressé vált megjegyzést, amely szerint a földesúr és a paraszt nincs eleve kibékíthetetlen ellentétben egymással, csak amennyiben a földesúr elüldözi a parasztot földjéről, akkor válik viszonyuk antagonisztikussá.⁶ Laclau számtalan elemzője próbálkozott azzal, hogy ezekből a nézetekből kiindulva keresse a kapcsolatokat a strukturális (gazdasági) pozíciók és a személyes pozíciók, illetve az identitások rendszere között az antagonizmusok kialakulásának szem-

pontjából. Akik közülük végezetül magát a laclai elméletet minősítik ellentmondásosnak, alapvetően azt hagyják figyelmen kívül, hogy esetében egy politikai és nem egy gazdasági társadalomelmélettel van dolguk. A társadalom ebben a konstrukcióban az identitásoknak és személyes pozícióknak, mint különbségeknek a rendszere, az objektiválódott társadalmi. A „földesúr” és a „paraszt” közötti kapcsolatot nem a szükségszerűség értelmében vett objektív viszonyok, történelmi folyamatok, vagy gazdasági dinamikák, stb. tartják fenn és alakítják, hanem azok a diskurzív gyakorlatok, amelyek a földesúri és a paraszti identitást és pozíciót feltöltik esetleges és változékony tartalommal. A „munkás” és a „tőkés” a társadalomban szintén olyan személyes pozíciók és identitáselemek, amelyek tartalmát diskurzív gyakorlatok hozzák létre, kialakítva és megfogalmazva a ketjük közötti különbséget. Az antagonizmus akkor jön létre, amikor megjelenik valami, ami miatt a viszonyban periférikus, alárendelt, gyenge, vagy változtatni képtelen fél úgy érzi, nem élhet többé identitásának megfelelően, amikor „alárendelt pozícióját elnyomásnak kezdi érezni”.

Laclau szerint a nyolcvanas évek komplex társadalmában, „új antagonizmusok” korában a társadalmi artikuláció során egyre több olyan folyamat és jelenség jön létre, ami nem pusztán feltölti és strukturálja a személyes pozíciók és identitások különbség-rendszerét, de egyre több pozíció és identitás szempontjából elnyomóvá, ellehetetlenítővé és veszélyessé, tehát antagonisztikussá válik. Ezek közül a fogyasztói világ, a bürokratikus apparátusok, a mediatizáció és a növekvő erőforrás-használatot (ipar és katonaság) tekinti lényegesnek: mindaz, ami „alvó politikaiként” a társadalmi fenntartásának, feltöltésének és védelmezésének diskurzív gyakorlata volt korábban, mára a társadalmat veszélyeztető legfőbb tényezővé lépett elő (Laclau–Mouffe, 2001). Az antagonizmusról ebben az értelemben mondja Laclau, hogy akkor születik, amikor az „objektivitás szembekerül saját határaival”. Ebben a helyzetben az alárendelt személyes pozíciók és az antagonisztikussá váló identitások számára egyre inkább átláthatóvá válnak azok a struktúrák és mechanizmusok, amelyek az objektivitást konstruálják, feltámad bennük az igény a társadalmi újraformálására. Ezen a ponton lép be az ideológiakritika pozíciója: Laclau szerint a korszak felemelkedő új politikai logikái erre a helyzetre adott válaszként értelmezhetők. Ernesto Laclau úgy véli, hogy a felemelkedő neoliberális-neokonzervatív politikai kurzus „hegemonikus reartikulációja” három dimenzióban is ideologikusnak tekinthető: (1) a változtatás, (2) a totalizálás és (3) a kontroll dimenziójában.

1. Az ideologikus mozzanat Laclau szerint ebben az esetben egyrészt az, hogy a változtatás szükségességének pillanatában hegemonikus reartikuláció a változtatást elkerülni akaró törekvést jelenti. Laclau némileg visszatér a marxi ideológiaelmélet egy kevésbé a figyelem középpontjában lévő téziséhez (Kiss, 2011). Az „antidemokratikus offenzíva” számára a politikai cél nem a társadalom elkerülhetetlen újraalapozása, a gazdasági-társadalmi gyakorlatok meg-

változtatása, a strukturális pozíciók átrajzolása; sokkalta inkább az identitások módosítása, azzal a céllal, hogy a fennálló egységes jellege bizonyos szinten helyreállítható legyen. Az antidemokratikus offenzíva azt feltételezi, hogy feladata a fennálló megvédése a társadalmi reartikulációja során – miközben Laclau szerint a társadalmi már túljutott saját objektivitásának határain, teljes újraalapozása elkerülhetetlen. Az „antidemokratikus offenzíva” olyan hegemónikus diskurzust hoz létre (Gramsci szóhasználatával ideologikus blokkot), amely a társadalom tagjait egy politikai identitásképző „kikristályosodási pont” (nodal point) mentén közös identitás alá sorolja be – ezzel módosítva antagonisztikussá vált identitásaikat, fenntartandó a társadalmat, mint az identitások relációs rendszerét.

2. Az „antidemokratikus offenzíva” másodsor azért ideologikus, mert a plurális és demokratikus megoldás helyett „politikai totalizációval” válaszol. A hegemónikus politika a társadalmi politikai totalizációjának kísérlete, ami eleve kudarcra van ítélve, mert a társadalmi egy homogén identitás alatt sem „befejezhető”. Az intézményes, felülről érkező, vagy antidemokratikus offenzíva célja egy olyan „mi” konstruálása, amely a közösség identifikációját nyújthatja és amelynek képviselőjét a politika felvállalhatja a „nem mi”-vel szemben. A hegemónikus politika „saját logikája” szerint ideologikus: a „mi” és a „nem mi” között képzett homogén tér létrehozására tett kísérlet, ami szemben áll a dolgok „tényleges” természetével, vagyis az identitások megszüntethetetlen nyitottságával, cseppfolyósságával, decentralizáltságával és esetlegességével.

3. Végezetül: az antidemokratikus offenzíva azért is ideologikus, mert a hegemónikus reartikuláció „nodal point”-jait véletlenszerűen és esetlegesen választja ki. A politikai kommunikátorok és a politikai haszonelvűség olyan homogén társadalmat kívánnak létrehozni, amely nyilvánvalóan kiszámíthatatlan és kontrollálhatatlan hatásokkal bír a társadalmat magát és a néma diskurzív gyakorlatokat illetően. Az ideológia fogalmának Michèle Barrett által feltárt egyik központi laclau jelentésének értelmében a politikai azért ideologikus, mert úgy véli, valami pozitívát hoz létre, ami felett kontrollja van, miközben lényegében nem hozott létre semmit, ami ténylegesen létezik és amit ellenőrizhet. Kelet-Európában gyakorta láthatjuk ennek példáját az államszocialista időszak „prolijától” kezdve a posztkádári időszak „kisemberéig”, a jobboldali kurzus „polgáraiig”, „magyarjaiig” és a legújabb időszakot reprezentáló „az emberekig”. Mindezt azért érdemes felidézni, hogy lássuk: Laclau szerint egy politikai logikát nem hivatkozásai minősítenek, antidemokratikus hegemónikus politika alapja lehet a „nép”, vagy a logika konzerváló vonásai ellenére a „forradalom” is. Laclau számára persze az aktuális nyugati helyzet kínálja az elemzés alapját. A nyolcvanas évek neoliberais-neokonzervatív programja ugyanis szerinte éppen így állította középpontba „a mi, szabad in-

dividuumot”, a kilencvenes évek konzervatívjai pedig a túl nagy szabadosságtól szenvedő „rendes amerikaiit” (Smith, 2003), a bushi kurzus pedig a globális veszélyek által fenyegetve mindenre kész „patriótát” (Peker, 2006).

B: A populista logika: fragmentáció–globalizáció és a népi identitások létrejötte

A kétezres évek artikulációs szituációjának elemzése során Laclau a fragmentáció és a partikularitás fogalmát speciális jelentéstartalommal állítja a középpontba. Ahogyan *Democracy and the Question of Power* című tanulmányában fogalmaz: az új évezred elsődleges sajátossága, hogy a társadalmi szereplők szétszórtsága és fragmentáltsága megakadályozza az erős identitások létrejöttét és megnehezíti a demokratikus politikai szubjektum képződését. Az elmúlt évtized eseményei – például a San Franciscó-i zavargások – megmutatták, hogy az újra meg újra fellángoló elégedetlenségi hullámok különböző szereplői nem képesek tartósan összeállni egy demokratikus pólussá, mert túl nagyok a vágyaik között a különbségek. Ez a szétdaraboltság teszi lehetővé, hogy „az állami apparátusok adminisztratív kérdésként kezelhessék a különféle követeléseket”. Ennek a szituációnak a fenntartásához nagyban hozzájárul a „társadalmi partikularitás” számtalan forrásból táplálkozó kultúrája, ami ellene hat mindenfajta valódi és univerzális demokratikus elképzelés képződésének. A kétezres évek globális kapitalizmusának körülményei között Laclau a teljes diszartikuláció viszonyait fedezi fel: a társadalmi, mint az identitások különbözőségének relációs rendszere, nem hozható létre többé sem lokális, sem globális szinten. Mintha valóra válna Lyotard rémképe a társadalmi terről, mint az egymás melletti, magánéletükbe zárkózó egyénekről és a nyilvánosság helyére lépő, összemérhetetlen nyelvi játékok sokaságáról (Laclau, 2001).

Különösen igaz ez a globális dimenziót tekintve, hiszen itt tovább bonyolítja a helyzetet, hogy egy jól szervezett hatalmi pólus áll szemben a gyakorlatukban és stratégiáikban elbizonytalanodott és extrém módon diverz társadalmi aktorokkal – mondja Laclau (Laclau, 2011b). A populista logika leírásakor Ernesto Laclau az úgynevezett „demokratikus igények” megjelenését tekinti a kiindulópontnak. Ezek olyan igények, amelyek követeléssé fokozódhatnak azáltal, hogy a fennálló viszonyok közepette tartósan kielégítetlenek maradnak. A kétezres évek artikulációs alapszituációját az adja, hogy a globális környezetben a kielégítetlen igények olyannyira számosak, súlyosak és differenciáltak, hogy azok végérvényesen kielégíthetetlené válnak, miközben éppen számosságuk és differenciáltságuk zárja ki tényleges (demokratikus) politikai megszervezésüket. A populista logika lényegét Laclau nem annyira az ellenségkép diskurzív megkonstruálásának tényében látja. Szerinte a populizmus végső soron azért konstruálja meg az „ők” csoportját, hogy beindíthassa-felerősíthesse azt a folyamatot, amelynek során a demokratikus energiák népi energiákká válnak. Ez a dinamika az igény és a követelés kettős-

ségével ragadható meg, amit Laclau az angol „demand” kifejezés komplex jelentéstartományából vezet le.

A populizmus alapját képező követelések (demands) olyan kielégítetlen igényekből keletkeznek, amelyeket az intézmények, a hatalom stb. nem szándékozik kielégíteni. Fontos ugyanakkor, hogy ezek olyan objektív és fontos igények, amelyek érdekében az érintettek sem lépnek föl: például egy sáros út, ami nagyban rontja az ott lakók életminőségét. A népet létrehozó politikai logika alapja, hogy a posztmodern globális kapitalizmus korában számtalan ilyen néma kielégítetlen igény áll fenn. A populista artikuláció azonban úgy jön létre, hogy egy konkrét igény fellép saját megvalósulásáért, követeléssé válik. Majd miután nem elégítik ki követelésként, reprezentálni kezd valamennyi kielégítetlen igényt: egy demokratikus igény népi követeléssé transzformálódik. Ezzel a népi követeléssel már könnyen összekapcsolható az „ők” formájában megkonstruált ellenségkép: valamennyiünket összeköt, hogy szemben állunk velük, egy olyan hatalommal, fennállóval, intézményrendszerrel, ellenséggel, csoporttal stb., amelynek fő sajátossága, hogy nem elégíti ki, vagy lehetetlenné teszi a jogos igényeket; immár a „nép”, az „alul lévők”, az „elnyomottak” „a normális emberek”, a „dolgozók”, a „nemzet” stb. igényeit. Ez azért fontos megállapítás, mert Laclau észreveszi, hogy a populista logika egy adott artikulációs szituációban „alulról” éppen úgy érvényesíthető, mint „felülről”: a hatalom maga is felkarolhat kielégítetlen demokratikus igényeket, majd népi követelésként megjelölheti, hogy milyen külső (globális, vagy társadalmi) szereplő, milyen más igények gátolják a legitim igények kielégülését és kielégítését. Szemben a hegemónikus reartikuláció logikájával, amely a mi-nem mi oppozíciójának nevében vagy a támogatott igényeket karolta fel és nevezte el diskurzív mechanizmusok segítségével, vagy a közös társadalmi identitásokat kísérelte meg újrakonstruálni, áthelyezve-lecserélve-megszüntette az igényeket (Laclau, 2007).

Ezen a ponton érdemes figyelmet szentelni a populista logika kapcsán Laclau ideológiai-kritikai megállapításainak. A populista logika egyértelmű folyománya Laclau szerint, hogy az ők-nem ők határvonal képződése után szükséges a részközösség, mint totalitás identifikálása és mozgósítása. A kiválasztott igény kiemelkedik a demokratikus egyenértékűségi láncolatból és általános jelentéssel kezd bírni: az emancipáció, a rendszerellenesség, a mi csoportidentitás hordozójává lesz, nagyrészt elszakadva eredeti tartalmától (Laclau, 2011). Ahogyan az antidemokratikus offenzíva kritikája során Laclau a marxizmus dekonstrukciójának eredményeként létrejött totalizációkritikát fogalmazta újra, addig a populista logikával szemben a redukcionizmuskritika kerül újra a középpontba. Eszerint a populista logika azért ideologikus, mert redukcionista jellegének köszönhetően végletes kiüresítési tendenciákat foglal magában. Laclau *Empty Signifier Matters to Politics* című írásában mutatja be azt a folya-

matot, melynek során a populizmus által létrehozott „teljesség”, vagyis a közösség univerzalizálása nem az egyes konkrét követelésekből áll össze, hanem egy igény kiemelésével jön létre. Ami abból ered, hogy az „ellenséggel”, az „elnyomóval”, az „őkkel” szembeni sokszínű tömeget valamiképpen közösségként reprezentálják (Laclau, 1996/2008).

A populista logika tehát a kielégítetlen követeléseken alapszik, de célja nem a követelések kielégítése, hanem a követelések összefogása a közösség nem létező teljessége ellenére egy teljesség látszatában. A populizmus alapállása szerint a közösség elveszett teljességét pótolni kívánó politikai csak akkor lehet sikeres, ha megszűnik politikának lenni. Ehhez el kell szakadni az egyes tényleges követelésektől és konfliktusoktól: a kiemelt követelésnek valamifajta követelések felett álló, „üres” tartalmat kell reprezentálniuk – ezt nevezi Laclau „üres jelölőnek”, vagyis a tartalom (jelölt) nélküli jelölőnek. A populista logika innen nézve redukciós jellegének áldozata: a sokszínű és szétartó igények összességének redukálása egy minden követelés felett álló „üres” teljességre. A populista logika ideologikus, mert az üres jelölők célja „betölteni a teljesség hiányát”, egy létrehozhatatlan teljesség diskurzív létrehozatala révén. A népi követelés elszakad az eredeti demokratikus igénytől és a „rend”, a „szabadság”, az „összefogás”, a „forradalom” üres jelölőinek feltöltőjévé válik – egy elérhetetlen teljesség létrehozására törekvő népi identitás konstruálása során (Laclau, 1996/2008). A populista logika ezen redukcionizmusa azt eredményezi, hogy minél inkább fölállal a populizmus egy konkrét követelést, annál inkább el kell szakítania eredeti tartalmától, hogy tartósan és zavartalanul kifejezhesse a közösség szimbolikus összetartozását és teljességét. A követelés megvalósítása, annak következményei, miatta feláldozott más követelések stb., ugyanis csak ékeket vernének a „nem ők” közösségébe – ez a nem cselekvés azonban éppen azokat idegeníti el, akik a követelés kielégítésének végleges és teljes formájára vágyanak.⁷

KONKLÚZIÓ: AZ IDEOLÓGIAKRITIKÁTÓL A POLITIKÁIG ÉS VISSZA

Ebben a tanulmányban Ernesto Laclau ideológiával kapcsolatos elgondolása-it ideológiakritikai programjának kontextusában mutattam be. Nem véletlenül nevezem ezt a projektet az „ideológiakritika reorganizációjának”. Az argentin gondolkodó ugyanis nem egyszerűen egy újszerű és eredeti (kritikai) ideológiafogalmat alkotott, amely alternatívája kíván lenni a klasszikus ideológiakoncepcióknak. Véleményem szerint elgondolásai azon a meggyőződésen alapulnak, hogy mivel a marxizmus (a hagyományos radikális baloldal) politikája az ideológiakritika körül szerveződik és kristályosodik ki, az ideológiakritika újraszervezése analóg a radikális baloldalnak, mint politikainak az újraépíté-

sével. A laclai ideológiakritika a politikait a társadalmi válságának kontextusában szemléli, amennyiben a politikai a társadalmi helyreállításának-megalapozásának igényéből születik – egy olyan igényből, amit lehetetlen teljesíteni. Ugyanakkor „Laclau és a posztmarxizmus abból indul ki, hogy a politikai rendelkezik elsőbbséggel a társadalmi felett. Szemben azzal a klasszikus marxista tétellel, hogy a társadalom és a gazdasági viszonyok determinálják a politikait, ebben az esetben a politikai döntések konstruálják a társadalmi viszonyokat. Laclau szerint a marxizmus osztály- és gazdasági determinizmusa megakadályozta a politikai folyamatok autonóm, esetleges és sokszínű természetének megértését, ez vezetett az elméleti és gyakorlati összeomláshoz. A marxista elmélet tagadta, hogy a politikainak autonóm szerkezete és logikái vannak.” (Newman, 2005) A politikai reflexív jellege a társadalmi válságára, elsődlegessége a társadalmi viszonyok létrehozatalában, és a társadalom létrehozatalának lehetetlensége adja a laclai elgondolások elméleti pólusait, és vezet egy tragikus politikaképhez a klasszikus marxizmus minden tekintetben pozitív vanguardista (jakobinus) politikaképével szemben, ahol még a negatív dolgok is részét képezték a pozitív történelmi folyamatnak („bad side of history”).

Ennek köszönhető Ernesto Laclau ideológiakritikájának két lényegi operációja az elmúlt évtizedekben.

1) Az egyik az adott korszak politikai logikái felől közelített és az ideológia analízisét az aktuálisan létező alternatívák közötti „választás” szándéka inspirálta. A hetvenes-nyolcvanas évek „antidemokratikus offenzívájával” szemben azonosította be ekkoriban az úgynevezett „új társadalmi mozgalmakban” rejlő potenciálokat. Ennek folytatása volt, amikor a kilencvenes évektől egyre nagyobb teret nyerő „populista logika” ideologikus korlátait elemző Laclau a „jobboldali populizmus” alternatíváját az úgynevezett „antiglobalizációs mozgalmakban” fedezte fel. A populizmus Laclau szerint olyan politikai logika, amely egyre inkább jellemzővé válik az egyértelmű osztályarcukat elvesztő társadalmakban. A nép hagyományosan „kettős artikuláció” eredményeként jöhet létre: egyrészt azzal a céllal, hogy „felülről” elfedjék a társadalom sokdimenziós megosztottságát, másrészt, hogy a hatalommal szemben „alulról” fellépjen a demokratikus többség. Cathy Greenfield szerint a globális korban éppen a társadalmi igények és identitások extrém fragmentációja a jellemző, ami a tényleges kérdéseket elfedni igyekvő jobboldali populizmus előretörését eredményezi (Greenfield, 1985). Amit azonban Greenfield nem tesz hozzá, hogy a laclai elmélet populizmusképe arra a feltételezésre épül, hogy a posztmodern korban létrejövő új politikai logika esetében az igények sokszínűségének „elfedése” válik a demokratikus fellépés egyetlen lehetséges útjává, egész egyszerűen azért, mert egyetlen partikuláris igény sem válhat a közösség elvesztett teljességének valódi alapjává. Számára az antiglobalizációs moz-

galmak „baloldali populizmusukkal” azt ígérték, hogy létrehozható egy olyan teljesség (vagy univerzális), amely nem a partikuláris igényeken és követeléseken alapul, hanem e megszületni remélt politikai logika lényegéként azok helyébe lép (Cani, 2007; Perera, 2011).

2) A laclau ideológiakritikai program másik központi teoretikus operációja azoknak az artikulációs sajátosságoknak a feltárása, amelyek a politikai logikák háttérét jelentik és magát a politikait életre hívják. A laclau ideológiakritika a nyolcvanas évek elejétől az „új antagonizmusok” középpontba állításával a nyugati társadalmak egyfajta „túlartikuláltságának” tézisét fektette le. A társadalmi felbomlása az azt megalapozó és fenntartó diskurzív gyakorlatok révén az identitások rendszerének éppen úgy módosítását követelte, mint a társadalom strukturális pozícióinak felülvizsgálatát. Az „antidemokratikus offenzíva” az ideológiakritika számára ezt a szükségletet „teljesíti” a maga autoriter és reakciós eszközeivel. A kétezres évektől a laclau analízis középpontjába az „alulartikuláltság” szituációja lép, vagyis a demokratikus igények olyan extrém megsokszorozódása és eseti radikalizálódása, amelyre megoldást már csak valamiféle „népi igényné” konvertálásuk nyújthat. A posztmodern globális kapitalizmus artikulációs kényszerét a társadalmi teljes működésképtelensége jelenti: az igényeket nem képes a különbséglogika feloldani és beilleszteni a differenciális identitások rendszerébe.

A laclau ideológiakritika ebben az irányban véleményem szerint hatalmas potenciálokat rejt magában. Ezek azonban az alterglobalizációs mozgalmak kifulladásá után már nem abban keresendő, hogy az adekvát politikainak tekintett népi logika baloldali, demokratikus és radikális párját kutatjuk. Olybá tűnik, hogy inkább egy rétegesen egymásra rakódó folyamatnak lehetünk tanúi: ahogyan a hegemónikus reartikuláció is a politikai mainstream része lett, segítve „túlélni” a társadalmi válságát és megakadályozni az intézményes-hatalmi pozíciók megkérdőjelezését, úgy válik a népi logika is a korszak politikai gyakorlatává. Az ideológiakritika feladata ebben a helyzetben egyfajta „politikai materializmus” keretében a „populizmuson túli” politikai logikák első megjelenésének beazonosítása, ezek elemzése és a következő korszak artikulációs szituációjának leírása kell legyen. Laclau legfőbb ígérete ugyanis éppen az a radikális alternatíva keresése során, hogy (amennyiben az ideológia kritikája a létező logikákból indul ki; amennyiben valamennyi politikai logikát úgy tekint, mint a társadalmi helyreállítását célzó reakció; amennyiben ezeknek a logikáknak korlátait és következményeit önmagukból magyarázza; akkor) elkerülhető a marxista ideológiakritika autoriter és redukcionista zsákutcája, amikor az ideológiakritika belép a korszak diskurzív küzdelmeibe.

Laclau szerint a marxisták az ideológiakritika folyamatos középpontba állításával létre akarták hozni a politikát – ahelyett, hogy inkább megkeresték volna azt.

JEGYZETEK

- ¹ Laclau baloldali bírálatait veszi számba: Critchley, 2012, illetve Boucher, 2008.
- ² Ennek a koncepciónak alapvető szövegei: Althusser, 2008.
- ³ Althusser – elméleteit némileg leegyszerűsítve – úgy véli, hogy a különböző struktúrák (a politika, a család, a filozófia, az ideológia világa) valamennyien saját történettel és saját működési logikával bírnak, amelyek átívelnek a különböző korszakokon. Azonban ezek a struktúrák minden korszakban úgynevezett „strukturált totalitássá” szerveződnek, vagyis egymást meghatározó és átható viszonyrendszerre. Ez az elrendeződés nagyrészt autonóm és esetleges folyamat, amelyet azonban – ahogy a filozófiatörténet példáján Althusser illusztrálja – azért „végső soron” mégiscsak a termelés alapviszonyai határoznak meg. Az egyén Althusser szemében elgondolásainak minden klasszikus marxista korlátozottságával együtt sem csak osztályának tagja tehát már, hanem a társadalom tagjává válik. A kapitalizmus gazdasági rendszere és viszonyai mellett létrejön egy olyan komplex társadalom, amelybe az egyének elsősorban az ideológiai struktúra folyamatain keresztül illeszkednek be. Az egyének elfogadják, szubjektivizálják és prezentálják azokat a szerepeket és struktúrákat, amelyeket a társadalom felkínál számukra – és amelyek fenntartható, normális és kívánatos módon organikusan egybeépülnek a munkavállalás szerepeivel és struktúráival. Az ideológia többé már nem azt jelenti, amit az egyének gondolnak, sokkalta inkább ahogyan létrehozzák saját magukat, saját identitásukat, saját szubjektivitásukat, ahogyan kiteljesítik és megélik saját társadalmi kapcsolataikat és viszonyaikat – eközben beilleszkednek a kapitalista társadalom mellett a munkás-tőkés viszonyba a gazdasági diktátum ellenére. Az artikuláció az althusseri elméletben a kapitalista rendszer fenntartásának, stabilitásának és újratermelésének módja – amely egyre inkább függetlenedik a primer gazdasági logikától (Althusser–Balibar, 2008).
- ⁴ Talán úgy érthetjük meg legkönnyebben ezt a felfogást, ha csak a „gazdaság” és a „társadalom” fogalmaira egyszerűsítjük a kérdést. Ebben a modellben – ha közérthetően és sematikusán vizsgáljuk lényegét – a „társadalom” világában nincs politika, mert minden szereplő elfogadja a kereteket, mindenki a fenntartásban és a működtetésben érdekelt, mindenki saját boldogulását keresi. A „társadalom” – ami a „gazdaságot” is gyarmatosítja bizonyos keretek között – ugyanis egy olyan horizont, amely saját játékszabályai és eszméi révén minden tagjának a beilleszkedés és az artikuláció lehetőségét nyújtja hierarchikussága és egyenlőtlenségei ellenére is. A „gazdaság” ezzel szemben a kapitalizmusban folyamatosan felbomlasztja az integráció lehetőségét, ráadásul a „társadalmat” csak patológikus formában engedi létrejönni, vagy időközönként fel is számolja. A marxi modellben a politikai – és ezt a kiindulópontot veszi át Laclau is – a „társadalom” hiányakor jön létre, mint a „társadalom” létrehozatalának igénye; ami persze a „gazdaság” átalakításával párosulhat. A politikai tehát vagy a gazdasági antagonizmus és válság rombolásának következménye (mint a klasszikus marxizmusban), vagy a patológikus társadalom önfelfaló működésének eredménye (mint Marx némely munkájában és a poszt-, valamint a posztmodern marxizmusban). De ez a modell még a „történelmi materializmus” perspektívájában is jelen van, csak itt az „alap” a „gazdaság”, a „felépítmény” pedig a „társadalom” megfélelőjévé válik egy eredeti történetfilozófia keretében, a politika pedig a konfliktusuk és fejlődésük által determinált nyílt, vagy burkolt osztályharc. Természetesen Laclau elveti a marxi

fogalmi keretet és elméleti modellt mind a „termelési mód”, mind a „mindennapi élet”, mind az osztályok, mind pedig a túlegyszerűsítő gazdaság/társadalom fogalompár tekintetében, ezek helyett az artikuláció, az identitás és a diskurzus kérdései felé fordul (Kiss Viktor, 2004).

- ⁵ Laclau, Ernesto, 1977. A könyv híres második fejezete mutatja be ennek alapkoncepcióját.
- ⁶ Az új antagonizmusok teljes fogalmi rekonstrukciójának idézet-gyűjteményét lásd: Norris, 2002.
- ⁷ Nem véletlen, hogy a populizmus nem egy esetben a közösség hiányzó teljességét nem egy ereendően „üres jelölő” révén teremti meg, hanem a közösség univerzális célját és identitását egy partikuláris célra és identitásra redukálja. Ebben a helyzetben az univerzális helyére állított partikuláris követelés arra jó, hogy a teljes közösségeként való elismerésre vágyó részközösség identifikációja, vagy „neve” legyen. Így találhatja meg egyetlen népi követelésben mindenki a saját igényének ígéretét. Laclau, 2007.

IRODALOM

- Althusser, Louis–Balibar, Etienne (2008): *Reading Capital*. London, Verso.
- Althusser, Louis (2008): *On Ideology*. London, Verso.
- Balogh István (2010): Politikai társadalomelmélet (Vázlat a társadalomelméleti paradigmák történeti változásáról). *Politikatudományi Szemle*, XIX. évfolyam, 1. szám, 67–93.
- Barrett, Michèle (1994): Ideology, Politics, Hegemony. In: Zizek, Slavoj (ed.): *Mapping Ideology*. London, Verso. 235–265.
- Barrett, Michèle (1991): *The politics of truth: from Marx to Foucault*. Stanford, California Stanford University Press.
- Beverungen, Armin (2006): *Laclau, Discourse, Ideology*. 7th International Conference on Organizational Discourse: Identity, Ideology, and Idiosyncrasy. Amsterdam, 26th–28th July, 2006 (internetes kézirat).
- Biglieri, Paula–Perello, Gloria (2011): The Names of the Real in Laclau’s Theory. Antagonism, Dislocation and Heterogeneity. *Filozofski vestnik*, Vol. 32., Issue 2. 47–64.
- Boucher, Geoff (2008): *The Charmed Circle of Ideology: A Critique*. Melbourne, Re-press.
- Cani, Ashleigh (2007): Interview: Ernesto Laclau. *The Platypus*, December 1st.
- Critchley, Peter (2012): A Postmodern Marxism? In: Critchley, Peter: *Beyond Modernity and Postmodernity*. Vol 1. independent.academia.edu.
- Dijk van, Teun A.(2011): Ideology and discourse analysis. *Journal of Political Ideologies*, Vol. 11, Issue 2. 115–140.
- Eagleton, Terry (2007): *Ideology: an introduction*. London–New York, Verso.
- Flisfeder, Matthew (2008): Reading Emancipation Backwards: Laclau, Žižek and the Critique of Ideology in Emancipatory Politics. *International Journal of Žižek Studies*, Vol. 2., Issue 1. 3–30.
- Greenfield, Cathy (1985): ‘In the People’s Name’: Populism as a Political Form. *Australian Journal of Cultural Studies*, Vol 3., Issue 2. 89–103.
- Hunt, Alan–Purvis, Trevor (1993): Discourse, Ideology, Discourse, Ideology, Discourse, Ideology... *The British Journal of Sociology*, Vol. 44, Issue. 3. 473–499.

- Kiss Viktor (2004): *A baloldaliság kísértetei*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- Kiss Viktor (2011): *Marx & Ideológia*. Budapest, L'Harmattan.
- Lacan, Jacques (2002): *Seminar VI.: Desire and its interpretation. 1958–59*. Kézirat példány, ford.: Gallagher, Cormac, 2002.
- Laclau, Ernesto (1977): *Politics and ideology in Marxist theory: capitalism, fascism, populism*. London, NLB.
- Laclau, Ernesto (1990): *New Reflections on the Revolution of Our Time*. London, Verso.
- Laclau, Ernesto (1996): The Death and Resurrection of the Theory of Ideology. *Journal of Political Ideologies*, Vol. 1, Issue 3. 201–220.
- Laclau, Ernesto (2001): Democracy and the Question of Power. *Constellations*, Vol 8., Issue 1.
- Laclau, Ernesto (2006): Ideology and Postmarxism. *Journal of Political Ideologies*, Vol. 1., Issue 2. 103–114.
- Laclau, Ernesto (2007): Populism: What's in a name? In: Panizza, Francisco (ed.): *Populism and the Mirror of Democracy*. London, Verso. 32–50.
- Laclau, Ernesto (1996/2008): Why do Empty Signifier Matter to Politics. In: Laclau, Ernesto: *Emancipation(s)*. London, Verso. 36–47.
- Laclau, Ernesto (2011): *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*. London, Verso. (Ernesto Laclau, Judit Butler és Slavoj Žizek vitája)
- Laclau, Ernesto (2011b): *A populista ész*. Budapest, Noran Libro Kiadó.
- Laclau, Ernesto–Mouffe Chantal (2001): *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London–New York, Verso.
- Larrain, Jorge (1983): *Marxism and Ideology*. London, Atlantic Highlands, Humanities Press.
- Lukács György (1971): *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető Kiadó.
- Marchart, Oliver (2007): *Post-Foundational Political Thought*. London, Edinburgh University Press.
- Mouffe, Chantal (1979): Hegemony and Ideology in Gramsci. In: Mouffe, Chantal: *Gramsci and Marxist Theory*. London, Routledge. 168–205.
- Mouffe, Chantal (2005): *On the Political*. New York–London, Routledge.
- Newman, Saul (2005): *Power and Politics in Poststructuralist Thought. New theories of the political*. New York, Routledge.
- Norris, Andrew (2002): Against Antagonism: On Ernesto Laclau Political Thought. *Constellations*, Vol. 9., Issue. 4. 554–573.
- Norval, Aletta J. (1998): Hegemony After Deconstruction: the consequences of undecidability. *Journal of Political Ideologies*, Vol. 9., Issue 2. 139–157.
- Olson A Gary (1999): Hegemony and the Future of Democracy: Ernesto Laclau's Political Philosophy. An Interview. *JAC*. Vol. 19., Issue. 1. 3–35.
- Peker, Efe (2006): *Following 9/11: George W. Bush's Discursive Re-Articulation of American Social Identity*. Linköping, Linköping Univ.
- Perera, Veronica (2011): Globalization from Below and New Political Identities: The Case of the World Social Forum. *Journal of Economic and Social Research*, Vol. 4., Issue. 2. 73–93.
- Rorty, Richard (2001): We, anti-representationists. In: Malpas, Simon (ed): *Postmodern Debates*. New York, Palgrave Macmillan. 93–115.

- Sandler, Blair and Diskin, Jonathan (1994): Post-Marxism and Class. In: Callari, Antonio (ed.): *Marxism in the Postmodern Age*. New York, Guilford Press. 178–188.
- Sayer, Derek (1991): *Capitalism and modernity: an excursus on Marx and Weber*. London–New York, Routledge.
- Sim, Stuart (2002): *Post-Marxism: An Intellectual History*. New York, Routledge.
- Sim, Stuart (2013): ‘Post’ or ‘Past’?: Does Post-Marxism Have Any Future? *Global Discourse*, Vol. 2., Issue 1. online publication.
- Smart, Barry (1996): The Politics of Truth and the Problem of Hegemony. In: Hoy, D. C. (ed.): *Foucault: A Critical Reader*. London, Blackwell.
- Smith, Anna Marie (1998/2003): *Laclau and Mouffe: the radical democratic imaginary*. London–New York, Routledge.
- Smoczynski, Rafal (2011): Ontological Function of Ideology in the School of Essex’s Discourse Theory. *Educação e Filosofia Uberlândia*, Vol. 25., Issue 50. 3–18.
- Szabó Márton (2003): Diskurzuselemzés és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle*, XII. évfolyam, 3. szám. 41–58.
- Tordai Zsolt (2009): A populizmusig és vissza. *Fordulat*, 5. évfolyam, 18. szám. 137–145.
- Torfin, Jacob (2004): Diskurzuselemzés és a Laclau–Mouffe-féle posztstrukturalizmus. *Politikatudományi Szemle*, XIII. évfolyam, 4. szám.
- Tormey, Simon–Townshend, Jules (2006): *Key thinkers from critical theory to post-Marxism*. London–Thousand Oaks, SAGE Publications.
- Townshend, Jules (2004): Laclau and Mouffe’s Hegemonic Project: The Story So Far. *Political Studies*, Vol. 52., Issue 6. 3–25.
- Wenman, Mark Anthony (2003): *Laclau or Mouffe? Splitting the difference*. *Philosophy & social criticism*. Vol. 29., Issue 5. 581–606.